

1b

s414

Agricultural methods, fishing and industries of
 the Vatonga of ~~1912/40~~ Vurimi.

A13/9/7.

K24 / 7

D. Kamela

1/23

1.

1. Mavele, nwahuva, makhaha, mašalani, šivendlhani šikombe, marimba, mphoho, matimba, šivelenhlampfu, makwembe, marhanga, magwadi, makhalavatla, marhakarhaka, tinyawa, nkululu, šitšhumbe, rininga, mihlata, mitsumbula, matambala, mithada, timanga, tindluwa.

2. Khale timbewu toleto a ti kumiwa e ka Vanyayi, vona va ti nyike Vabveša, vona va ta nyika Va-Tonga. Vanyayi va ti kume e ka khudzanyani, munhu loyi, a va tivi vatswari va yena.

3. Risimu ri kona, ra ku dzhunisa Nwahuva, hikuva anga tali ku pfuniwa malembe hikhawo, hi leri: "Mabulukušani ndzi na ku dlamu-dlamu, ndzo ku šelu-šelu." (Nwa Mandlati). Mavele a byaleriwa ku oša na ku katinga mbvatšha na ku ka tsa na tinyawa kumbe tindluwa kumbe šitšhumbe, ku swekiwa tihove. Loko tihove

2. ti ta dyiwa hi ntswediyana hi kuma kwaloho vakhale va endla rihodjohodje hi wona matshutshu. Loko a swereiwile, ku rhambiwa vana va malembe marharha kumbe mune, va ta va ta dya matshutshu va ri karhi va teka manwana va ba khwirhi ra nwana wa ntswediyana loyi, va yimbelela va ku: "Wena rihodjohodja tshika nwananga."

Loko va hetile šwolešo ntswediyana o pfameleriwa ku dya matshutshu tihove, mbohatšha, na hikwašwo lešwi nga šwekiwa šwi katiwa na mavele ya šwifaki. Rihodjahodja loko ri endliwile, ntswediyana a nga ka a nga lumiwi a ndzeni hi tihove kumbe matshutshu.

Nwahuva hi šona šakudya leši a ši tiviwa kuri ši endla rikhwere, šwakudya šwa vatswediyana, ku fana na makhaha, mašalani, šivendlhani, šikombe, marimba, šivelenhlampfu, na mphoho. Timbewu teto va hatlile ku tiva lešwaku ti endla vušwa hikuva a ti olova

3. loko va ti sila hi ribye, kumbe rihiso. Na šwona kambe a ti ri timbewu leti a ti nga tali ku fa, hambu dyambu ri hisa ngopfu, mpfula yi nga hatlisi ku na. A ti hatlisa ku vupfa, ngopfu nwahuva. A ti byariwa na mpfula yi nga si sungula ku na.

Swinyanyana a swi rhandza ngopfu ku dya timbewu teto, kutani

vanhu a va tshama nhoveni va ti rindza. Rikhwere ra tona a ri swekeriwa vatšwedyana, va kapula, ri va nonisa šwinene, kambe a ri nga va pfimberisi, a ku pfimberisa mphoho, hi wona a wu tirhisiwa, vuswa bya wona loko byi šwekiwile byi tiya šwinene, ku sivela loko munhu a tšhuluka, a ndzeni ku nga bohi. Timbewu teto a ti pfuneta ku šweka byalwa na ku šweka madleke. Byalwa a byi nwiwa hi mikari ya mikhuvo na loko ve endla matsima yo.

4. hlakurisa masimu, kumbe ku rima masimu, kumbe ku tshoverisa mavele kumbe ku aka tindlu. Na šwešwi haleno ka ha endliwa šwešwo ndzi šwi hlayeke.

Lešwi a šwi hlwela ku vupfa hi letinwana timbewu kambe nwahuva o hatlisa ku vupfa.

4. Swiyila šwi kona hi lešwaku kwalaho ndzi ta teka ntsena timbewu leti a ti yirisiwa loko ti byariwile kumbe tihlayisiwile a kaya.

Ku sungula hi fanele ku tiva lešwaku nsimu loko yi rimiwile a ka ha pfumeleriwi na munhu na wunwe a tshama a ri kari a yi tsemakanye-tsemakanya. Na šwešwi, loko munhu a ku vona a nsinwini ya yena leyi rimiweke, o holova na wena.

5. Timbewu hikwato a ti yirisiwa ku ti byala loko hosi ya tiko a nga si ti nyiketa. Ku rhanga hosi, yi teka timbewu hikwato leti faneleke ku byariwa e masinwini, ti hlanganisiwa ni mirhi leyi katsakatsaneke ne tinyama ta vanhu, mavito ya mirhi leyi a ndzi ya kumanga. Kutani unwana wa yindlu ya vuhosi o ta nyikiwa timbewu teto, a famba a tsela makhale hi matlhelo ya mune ya nsimu ya yena. Kutani e ndzaku, ndzuna yinwana na yinwana yi ta nyikiwa lešwaku yi ya phakela vanhu va yona, vona va ta yi teka va yi hlanganisa šwinwene timbewu ta vona. Loko mpfula ya vumbiri yi na, (hikuva a ku byariwe timbewu hi mpfula yo ~~xi~~ sungula, i ya ku mirisa nhlakulu) hi kona unwana na unwana a nga ta sungula ku rima.

Siyila šinwana ša timbewu teto ta tindzoho hi leši: Loko ti vupfile, a ti tekeriwi ku dyiwa ti nga si rhanga hi ku phahliwa.

6. Loko ti vupfile, ti fanekele ku khiwa kumbe ku tshoviwa e

s414

mahlangeni. Mavele ne nwahuva šwinwe ni timbewu tinwana le ta tindzhoho, ti lovekiwa ku endla tšomela šwo šweka byelwa. Siku byi lafaka ku nwiwa, byi lumiwa, ku yiwa a masirheni ya tihosi leti nga fa khale. Vanhu vo tala va rhambiwile sikwini rero. Hosi yi te-ka byalwa hi ndzeko, yi fika yi byi tshela e henhla ka sirha, kutani yi vitana mavito ya tihosi leti feke hi ku lendzelelana ka tona, yi ku: "Namuntlha hi rhambene k hikwerhu ku ta mi sumela lešwaku šwakudya šwa hlovo šwi vupfile. Swešwi hi kombela e ka nwina lešwaku mi šwi dya, na hina hi ta e ndzhaku ka nwina. Hi kombela na šwona lešwaku loko hi šwi dyile, hina na vasati va hina, ni vana va hina, ni vatukulu va hira, šwi nga tshuki swi hi vavisa a ndzeni, kambe šwi hi nonisa, hi kuluka, hi rhaudwiwa hi vanhu, na vana va hina va vanhwana va rhandziwa hi madjhaha, va tekiwa. Loko va yile a vukatini va fika va veleka vana lavo tala, va hanya."

E ndzhaku ka šwešwo vanhu hikwavo va ta losa "gušwi", hi lešwaku va phokota mavoko membiri, mpfumawulu wa wona wo nge i wa šilo leši nga funengetiwa. Hosi kutani yi teka byalwa, byi tšheriwile e paleni ra nhloko ya munhu, kutani yi nwa. Masuku ku ta tlheleriwa e ksya, ku fika ku nwiwa, ku dyiwa šwakudya lešwi nga ta va šwi šwekiwile, e ndzaku ku yimiwa ku tšiniwa.

8. Mbewu ya matambala yi yirisiwa ngopfu. A yi vekiwi e ndzeni ka yindlu, kambe yi nga vekiwa laha ku etlelaka vakhegulu, kumbe e gudeni, "laha la va nšwaha" va nga famba fambiki kona. Wansati loye a ha vonaka tinhweti ta yena, na madjhaha lawa ya ha vimbirikaka na vanhwana, a va pfumeleriwi na kanwe ku nghena e nsinwini leyi byariweke matambala. Na mubyari wa yona, a nga tshuki, loko a ri kari a byala mbewu leyi a hlambulana na vanhu la va nga vanhwana kumbe madjhaha. Mbewu yi nga ala ku mila.

Mbewu ya tinhwembe na yona ya yirisiwa loko yi mirile e nsinwini. Loko wansati la hlambaka tinhweti a lava ku ya kha mirhoho, o rhang a ruma mirhoho leyi nga tlhelo ka nsimu, a yi kha kutani a tlhela na yona, a ya hosa mirhoho yoleyo laha a a hlambela kona ngati loko a pfukile. E ndzhaku a hlamba mandla

/hi dinda.....

s414

hi dinda, hi kona a nga ta ya kha mirhoho e šikari ka tinhwembe.

Tindluwa na tona ta yirisiwa. Wanuna a nga pfumeleriwi ku enghena e nsinwini ya tona. "Itshangava ra vavasati." Va ri loko wanuna a ala a phika, a nghena e tshangaveni, o ta pfimba makendze, a vuvuka.

Mbewu ya marhanga na ya mariwa yi yirisiwa ku fana na mbewu ya matambala na mbewu ya makwembe.

5. Vanhu va khale lava hi kumaka mikhuva ya vona ya ha endliwa, a va tiva šwinene-nene nguva yo sungula ku rinna va byala
10. timbewu. A va languta širimelo, loko ší vonaka e tlhelo ra vahumadyambu, a va vona ku hluka ka mirhi leyi:- nsenhe; šintomantomani, šimuwu; na kona a va languta ku baleka ka šwiluva šwa muhadamba na šwiluva šwa šilufarhi. Na kona a va vona kambe nguva lešwaku yi fikile, hi ku sungula ku dzindza ka tilo na ku na ka mpfula.
6. Sitšhumbe, hambí ndzi nga ší hlamuselanga vuyila bya šona, ndzi ší kumile e ka manana Ndlaleni. Loko ší šwekiwile hi mbita le'ya vumba, le'yi nga tikirhetiwa e henhla ka mašweko, ku tshiveriwa ndzilo e hansi ka yona, rikunyi ra ndzhawu yinwana a ri susiwi ri ya vekiwa, kambe ri ya hlanganyetiwa hi tlhelo rinwana. Nakona loko wansati la' nga na tinhweti a navela ku
11. enghena e ka nsimu le'yi byariweke. Sitšhumbe o fanele ku ya tshama e tlhelo ka nsimu, e makumu, kutani a šíšita kona. A teka misava leyi a nga yi šíšitela a haša nsimu k hikwayo hi yona. Sitšhumbi ší ta veka ngopfu, tindzoho ta šona a ti nga nononhwi ku vupfa loko ti šwekiwile.
7. Mitirho yo rima a yi endliwi lembe hikwaru, kambe ku sukela e ka nhweti ya Mhauri, (August) inkari wo byala timbewu ta mitanga. Iomu ku nga have tindzhawu to rima mitanga, vanhu va tshetsha masimo. Hi nhweti ya Hukuri, (November) va haša nwahuva lešwaku loko mpfula ya nhweti ya Nwendzambala, (December) yi sewula, a ta hatla a mila. Nhweti ya Sunguti ku hlakuriwa masimu, vanwana va rima ku byala tindluwa. A ti byariwi nkari wunwe ne šwifaki kumbe nwahuva hikuva va ri ti sivele mpfula ku

s414

12. na. Loko ko kumiwa kumila tindluwa hi tinhweti ta Nhlangua, Hukuri kumbe Nwendzambahala, hosi ya tiko yi rhuma vanhu va ya ti tsuvulela e kule, khale munhu a humesesiwa homu, a riha.

Hi nhweti ya Nyenyenyani (February), ku sunguriwa ku dyiwa hlovo, ku ya fika tinhwetini ta Nyenyakulu (March), na Dzivamisoko (April).

Hi nhweti ya Modyasihi, (May), i nkari wa loko hikwašwo se šwi vupfile masinwini, šwa hlovo na le'šwi dyiwaka šwi omile, šitšhumbe.

Hi nkarhi wa hlovo vanwana vakulukumba a va si twisisa ku dya šwa hlovo loko šwi nga si fika e ka Nhweti ya Mudyasihi, va ri va nga rhurhumela. Swakudya šwi dyiwa hi nhweti ya Mudyasihi, loko šwi twile moya wo titimela.

13. Hi nhweti ya Khotavušika ku sungula ku thoveriwa. Swakudya šwa hlengeletywa, šwi akeriwa šwivuya e masinwini, a a šwi nga vuyisiwi e makaya, ku fana na mikarhi leyi.

8. Masimu, tindzhawu ta wona na vinyi va wona.

Masimu ya munhu a nga le ndzhawini yinwe, yinwana yi fanele ku va tlhelo ra Vuša, yinwana a vupeladyambu yinwana a nwalungu yinwana a tlhelo ra donga. Manwana masimu a nga va kusuhi na manwana kambe na le kaya a va kona.

9. Loko riri tiko le'ri nga na hosi ya rihlanga, ku hlawuriwa vanwana va muganga lešwaku va va vona va avanyiselaka vanhu masimu yo rima. A nga va nwini wa muti kumbe šandla ša yena, hosi yi nga nyika nsimu e ka munhu loyi kumbe a nga humesa ša ntšhumu hi le tlhelo, a ši nyika yona.

10. Wanuna o nyikiwa w nsimu ya yena, le'yi nga ringanaka na
14. masimu mambiri ya'la nyikiwaka wansati. Wansati na yena o pandzeriwavo ya yena, kambe yi le hansi ngopfu e ka le'ya wanuna.

Vanhwana va nyikiwa na vona masimu, kambe a le hansi ka ku pimiweni ka la'ya vavasati va šitekwa.

11. Vanhu va pfumeleriwa ku nyikana masimu, ngopfu loko nsimu ya kona yi ri tlhelo leri ri nga kusuhi na le kaya ka loyi a nyikanaka na yena.

12. Munhu a nga pfumeleriwe ku šavisa nsimu ya yena, na siku na rinwe, hikuva ~~1~~ misava ya hosi ya tiko.
13. Loko tatana a file, nwana wa šinuna o dya ndaka ya hikwašo šwilo šwa tata wa yena. Kambe masimu ya mana wa yena a tala ku sala a rimiwa hi vana va vanhwana.
14. Loko ku ri na timbolovo a šikari ka hosi na munhu wa yena
15. loyi a nga nyikiwa nsimu, mholovo ya kona yi pfušiwa kumbe hi ku sola hosi, nsimu ya yena yi nga tekiwa, na kona a nga nyikiwi na ntšhumu. Kambe šwešwo a šwi tali ku endliwa hikuva hosi ya šwi tiva lešwaku loko yi nga tala ku holova na vanhu va yona, va ta suka va ya luvela e ka yinwana hosi.
15. Unwana wa šwi kota ku averiwa nsimu yinwana leyi yi nga rimiwiki hi munhu, šwi nga teka nkarhi lowo leha ya ha ri ya yena.
16. Kambe loko ku nga tshuka ku tile unwana munhu la'humaka e ka hosi yinwana a ta luvela e ka hosi yoleyo, hosi ya šwi kota ku teka nsimu yaliyani a yi lombiwile munhu luya, yi yi nyika muluveri.
17. Tindlela ta ku tiva masimo yo nona kumbe yo ondza.
- Vanhu a va hlhluveri loko va lava ku tiva loko misava le'yi
16. va nga ta yi rima lešwaku yi nga humesa mavele. Tindzhawu le'ti talaka ku hlawuriwa hi leti:-
1. nsimu yi fanele ku va a nkoveni, laha mati ya mpfula ya nga šwi kotiki ku khukhula misava ya kona,
 2. a misaveni ya šilogo,
 3. a ntlhaveni, a rivaleni,
 4. a ndzhawini le'yi nga na hlangasi, hikuva minkarini ya dyandza, mavele kona a nga tšhavi ku oma, hikuva yi tshama yi ri kari yi tsakama,
 5. nsimu yi nga va laha ku nga na matshuka yo tala,
 6. nsimu yi nga va a rhumbini.
18. La'hlawulaka ndzhawu ya nsimu a nga va mukhalabya kumbe a nga va mukhegulu.
19. E, ku nga va a tindzhaweni teto ti nga šivutisweni šolešo. Languta e ka ndzima ya 17.

20. Masimu manwana, ya rimiwa laha misava ya kona yi biyiwaka
17. hi maribye, kuri yi nga khukhuriwi hi mati ya mpfula.
21. Ndlela ya ku tšheleta masimu hi ku teka mati a huma e nambyeni a yi tiviwi, ku tšheleta nsimu, munhu u rhiyela nkari wa loko mpfula yi na, a ba mitshetshe a yi kombetela e nsinwini.
22. Nsimu yi ntšwaha, loko munhu a randza ku yi rima, u teka khakhanwa na rihwevo na šihloka, a ngenela ndzhawu leyi a nga yi hlawula, a yayarhela mirhi ni byanyi le'byi mileke kona. E ndzhaku a hisa mavivi na mirhi yaleyi a nga yi tshetsha. A hi ntirho wa vavanuna ntsena, kambe ni vavasati, ngopfu la'va vuriwaka vatšwatsi, va tshetsha nsimu.
23. Ntirho wo tshetsha wu tala ku endliwa hi nhweti ya Mhauri.
24. Loko a hetile ku tshetsha, u pfanga munhu o tlhela a khatsa nsimu ya yena.
18. 25. Loko nsimu yi ri kusuhi na puwa a ra tihomu, ya biyiwa, hi manhlampfu ya mitwa-nkayi, mphasamhala, šisidani, munga kumbe mahlampfu ya murhi wa misiviti. Loko mitwa yi kala, va kota ku tshema misinya, va phijaphija hi yona. Masiku lawa, vanwana va šava madarata ya šilungu, va biya hi wona.
26. Loko va hetile ku tshovele mavele, tihomu ta pfuleriwa ti dya muhwani, na kona ti ta siya vulongo bya tona, byi ta nonisa masimu.
27. Loko širimo ší ri kusuhi, kutani nsimu yi ri na magungu, nwini wa yona a nga endla tsima hi byalwa, va ya ya tsemelela, va nga si yi sungula ku yi rima.
28. Loko munhu a ri na nsimu le'yi kulu, loko tlhelo rinwana ra yona ri ondzile, wa kota ku tshika tlhelo rero, a nga ri rimi,
19. ku nga va malembe mambiri kumbe manharu.
29. Munhu wa šwi kota ku byala timbewu le'ti k hambaneke. Lembe rinwana a nga byala mavele, kumbe k nwahuva, kumbe mekhaha na mašalani.
- Ku endla šwešwo, i ku nonisa nsimu, i ku hundzulela timbewu "Bya hundzulela," va vula šwa le murhundzwini.
30. Loko ku byariwa nwahuva, ku nga patšenatiwa na mekhaha na

mašalani ne šikombe. Kambe makwembe a nga tali ku byariwa na timbewu teto, a tala ku byariwa na mbewu ya šwifaki.

31. Mbewu.

E, ya hlawuriwa yi vekiwa a tlhelo.

20. 32. Loko mavele ya šwifaki ya tshoviwile, makamba a nga hundliwi a kwamuriwa. Mavele yalawo ya bohiwa hi mifungha, a hayekiwa e henhla, laha ku tshiveriwa ka ndzilo kona. Loko musi wu mbulukela mavelo ya lawo, šwihehli šwi nga ka šwi nga ya nthinthi.

33. La'va tšhelaka mavele ya vona e minkundleni, mbewu ya vona a va yi huri, kambe yi ndzoveteriwa e ndzeni ka mavele, lešwaku nkurhe wa nkundla wu nga yi onhi. Vanwana va endla mirhi loko va lava ku andzisa mavele ya vona e nkundleni. Va teka nhloko ya munhu, le'yi nga sala riri pala va enghinisa šwinwe ni mavele. Va ri hi kona mavele ya vona a ta kondza a nga heli. Swešwo šwi vuriwi "Nsuku."

21. 34. Mirhi ya ku nyanga yi huma ngopfu e tihosini. Ti yi kumaka e ka tinanga ta va - Bveša ni ta va - Nyayi. Yi šaviwa hi tihomu to tala. Kumbe nkarhi wunwana ku humesiwa wansati, ngopfu makhonwa, a nyikiwa nanga, yona yi ta va yi basisiwile mbilu, yi ta komba mirhi hikwayo, yi nga ha tšivi ntšhumu.

35 & 36. Ndlela ya ku byala timbewu yi hlamuseriwile e ka No.5.

37. Vanwana loko va byala mbewu, va haša kunene, kumbe va landelerisa e ndzhaku ka puluhu ya tihomu, šwa masiku lawa. Kambe e masinwini ya le šwitshetshweni, vanhu vo fundza mbewu, va gobela.

38. Khale a va byala mbewu hi šwikomu lešwi a šwi šaviwa e Vabvešeni, kambe Swešwi va rima hi šwa -Silungu- mapuluhu na šwikomo šwa mifakwa.

39. Unwana na unwana o langutana na nsimu ya yena, kumbe va ka ndyangu va rhanga hi ku rima ya wunwe.

22. 40. Tsima ra endliwa, ku rhambiwa vanhu. Ku ta mani na mani loyi a šwi kotaka. Kambe loye a salaka a nga vekiwi nandzu, loko na yena e tshika a endlile tsima, a vitana vanhu, vanwana vo to tshama, va rihisela lešwi na yena a nga sala a tsimeni ra unwana.

41. La'va pfunaka ku rima tsima i vaaki va tiko rero, ngopfu mašaka.

42. Va hakeriwa hi ku nwa byalwa, na ku šwekeriwa vušwa, va byi ševa hi nyama ya tihuku kumbe nyama ya nguluve, nkarhi wunwana ku ševiwa hi nyama ya mbuti.

43. La'yeke tsimeni ra unwana, na yena loko a endlile tsima va ta yavu e ka ra yena. No. 40.

44. Ntirho wa vanhu va tsima a va wu tsakeli ngopfu hikuva a va tsemi nhova loko va rima, hikuva nkarhi w walowo va rimaka va ri karhi va yimbelela, va tšina, va khana, va nwile, va siya
23. nhova yi lo "tšangandza" e rwaleni!

45. Siku ra ku hlakuriwa ka nsimu ya hosi kumbe ndzhuna ri vekiwa hi yona hosi kumbe ndzhuna. Hambi masimu ya hosi kumbe ya ndzhuna ya nga si hlakuriwa, a šwi sivelu ku rima kumbe ku hlakula masimu ya vona.

46 & 47. Ku hlakula.

Masimu a hlakuriwa kanwe, ntsena loko nhova yi tlhele yi mila, ngopfu e masinwini ya tindluwu ni timanga, vavasati va tlhela va ya hlakurisa.

48. Va nga hlakula hi ku tsuvulela kumbe hi šwikomu.

49-53. Ku langutela masimu.

Loko munhu a rimile nsimu le'yi vupfaka mavele ya yona a ku nga endlwi ntšhumu e ka yona hikuva, tinwana tinsimu a ti
24. biyiwile hi mahlampfu. Langutani No. 25. Kambe loko ku ri na vayivi kumbe valoyi la'va yaka na vusiku va yela ku ya teka mavele va ya ya tšhela e masinwini ya vona a ku endlwiwa šwilo šwimbiri lešwi sivelaka w vanhu la'va mišaka wolowo:-

1. A ku endlwiwa šidombani,

2. A ku endlwiwa tinyoka le'ti vuriwaka tihlamalala.

Ntirho wa šidombani a wu ri wa lešwaku munhu la'yiveke šwakudya e masinwini o fanele ku vabya hi ritiho, ngopfu reri ri nga sungula ku khoma šilo šeši a nga ši yiva. Ritiho ri ta vava ri ri karhi ri tsemeleleka hi šwitsanana ku fikela loko ri herile kutani ku sungula rinwana, šwešwo-šwešwo, ku fikela loko tintiho hikwato ta mavoko hikwawo ti tsemekile. E ndzhaku ku

25/ta sungula.....

25. ta sungula šwikunwanini. Ku vabya hi šinwe šitsemeka ku ta šavumbiri, na šona ší vava ší tsemeka ku fikela loko šwikunwana hikwašwo šwa milenge šwi tsemekile.

E ndzhaku ku ta sungula šandla ší tsemeka ku ya fika a šikonweni. Na šinwana kambe na šona ší tsemeka tsemeka ku ya fika a šikonweni. Šwi ya enghena e ka nkondzo wa nenge ku ya fika a nhlakaleni, na ka lo'wunwana, na wona hi šwolešwo. Šwi tlhela šwi vuyela kambe ku sukela a šikonweni ku ya fika e šisungunwini, šwi ta e ka rinwana voko; šwi ya tlulela nenge, ší suka e hlakaleni šwi ya fika e tsolweni; na lo'wu nwana nenge, šwi endlisa šwešwo.

Si tlhela kambe šidombani ší ta hetisa voko le'ro sungula, ku sukela a šisungunwini ku ya fika a kheheleni, ší ya e ka x
26. rinwana voko, x ri kondza na rona ri hela.

Šwi ya tlulela ndzhumbi wunwana, ku suka e tsolweni šwi ya guma e šisutini, na kona lo'wunwana wu endlisa šwešwo. Loko šidombani šihetile šwirho hikwašwo le'šwi hi šwi hlayeke, munhu wa fa.

Kambe loko a hatlisile ku tivula loko šidombana ša ha ku nwi khoma, o ta susiwa šona hi nanga ya šona. Nandzu wa kona i homu yo mhoo!!

Tihlamalala tona ti endliswa hi ku hundzuluša mabyanyi la'wa nga totiwa hi mirhi ya nanga.

Loko munhu a nga teri ku ta yiva e nsinwini, a ti endlisa tihlamalala, kambe loko wo tela ku yiva, u ta ku loko u kand iya kwala makumu ya nsimu, to hundzuka tinyoka, ti va na wena ti ku hlongorisa. Kwalaho u ta va u tsandzekile ku enghena u ya yiva
27. šwakudya šwa nsimu yoleyo.

A ndzi tivi loko kunene šwi ri šwona, kambe Mandendeza o ndzi hlayerise šišwolešwo.

Maknaha na mašalani na Nwahuva na šwikombe, i šwakudya le'šwi randziwaka hi tinyanyana loko šwi sungula ku vupfa. Loko ku lava ku siveriwa tinyanyana lešwaku ti nga tshuki ti ya dya va fanele ku teka vafana na vanhvana, la'va nga na malembe ya 11, 12, 13 na 14, va yisiwa e hosini ya tiko. Kona ku siriwa

/murhi wa.....

murhi wa hlungu va ya kha vele rinwe na rinwe e ka walawo a vumbiwaka, a totiwa murhi walowo wu nga Siriwa, loko va hetile ku tota mavele va tota vafana na vanhwanyana, ndzaku va va ~~xxx~~ enghenisa e ndlwini šwinwe ni mavele la'nga totiwa va tshama ku 28. sukela na mpundzu ku ya fikela nkarhi ~~w~~ wa loko tihomu ti vuya e ku dyeni na madyambu, hi kona va humesiwaka e ndlwini. Kambe va layiwile lešwaku loko va ri ndlwini va nga tshuki va vulavula, va nga tshuki va etlelana.

Loko va humile e ndlwini, va fanele ku tsutsumela laha ku nga na mati, va ya hlamba mmiri, va teka tinguvu ta vone va tlhelela e hosini, va fika va ti ambalela kona.

Loko va sukile e nambyeni va tsutsuma, loko va huma ku hlambeni, va nga tshuki va langutisa e ndzaku.

Loko šwi herile, va ambele tinguvu ta vona, va ta nyikiwa šwakudya, va dya, se va hangalaka va ya makaya. Mavele lawa ya tindzhoho a vumbiwile, tinyanyana loko to tshika ti yile kona ku ya ya dya, ti ta hlongorisiwa kona hi tinyanyana le'ti 29. vuriwaka tikhozana, tona ti randza ku dya nyama ya tinyanyana kumbe ya šwikukwana.

Swihari le'šwi dyaka mavele ya masimu šwona šwo rhiyiwa. Ku na misaka yo tala, leyi randaka ku dya timbewu le'ta tindzhoho. Ku na timpfuvu, le'ti hanyaka e milambyeni, na tindlopfu ne timhuti - tona ti randza ngopfu tindluwa ne tinyawa. Kutani tona ti rhiyiwe hi misaka yo tala:-

1. Hi mitshiko.
2. Hi marindzi.
3. Hi mintlhamu.
4. Hi šwirimbani - šwa šilungu.
5. Hi šwitendzele, šwona šwi phasa ngopfu tinyanyana.
6. Hi vanhu, la'va nga na mavurha na miseve le'yi nga totiwa vutsulu.
7. Hi ku tota murhi e ka mavele la dyiwaka hi mbhundzula.
30. 8. Hi ku sivele rivungu le'ri onhaka matluke ya mavele ya šwifaki loko a hisiwile ngopfu hi dyambu.

Timhaka to rhiya hi mitshiko ku endliwa ntsandza lo'wu kulu, wu hayekiwa e henhla e ka mhandze yinwana. Ntsandza wa kona wu khomile šwintsanana lešwo loko šilo šo hundza ší wu khomanyana, wu wela henhla ka šona wu ší pfonyolotela e hansi, ší fa, kumbe ší kamiwa. Swi fana na širimbaní le'ší endliweke hi ribye.

Vanhu va tšhela marindzi, a enta šwinene kambe e ku heteleleni ka wona va ya khumisa, kutani ku vekiwa tinhonga le'to tontšwa. Loko šihari šo wela lomo, ndlopfu, nghala, yinghwe, mbavala, mhunti hambí o va munhu, - a šwa ha kotí ku huma, kumbe šwi huma ša ha ri šona kambe.

31. Mitlhamu na yona ku vekiwa rigoda, ri kongomana na laha šihari ší faneleke ku enghena hi kona a nsinwini. Ši ta ta ší vutile šwinene, ší enghenisa nhloko. Rigoda loko ri fika e milengeni ya le mahlweni a ra ha šululuki ri ya huma hi le ntšileni, kambe ri fika ri kama šihari, ší nga kumiwa ší file kumbe ší ri kari ší hefemuteka. A ší kotí ku suka kambe, loko ší kondza ší phasiwa.

Sirimbaní ší endliwa hi ribye le'ri nga gimetiwa e rinhini, va nga bohelela nyama e makumu ka rinhi le'ri nga hingakanyiwa, hi le ndzeni ka šona. Šihari loko si ku ší-dya nyama, šo phasiwa, ší pfoťosiwa.

Vanwana va tiva no rhiya hi sibamu; masiku lawa, ku andzile tikatsi ta šilungu. Na vanhu ta va phasa.

32. Switendzele šwi endliwa hi vugoda le'byi šwuriweke, byi nga va bya tihomu kumbe bya tihantší. Byi boheleriwa e ka šitendzele rinhi le'ri nga khotšíwa, ku boheleriwa tingoti ti hingakanya-hingakanya rinhi reri nga khotšíwa. Ku tšheriwa vusi kumbe vudyangwani. Loko tinyanyana ti fika ti enghenela vudyangwani tinwana ti ta ndzovetela tinhloko ta tona e ndzeni ka vugoda - ti phasiwile, a ta ha suki.

Vanwana va tšela migodi, va tumbelela e tindleleni le'ti va nga ti siya to enghena e nsinwini. Va tshama kona va kongile mavhurha ya vona. Loko šihari ší ta, va ší tšopa hi miseve le yi totiweke vutsulu. Šihari le'ší tlhaviweke hi nseve wa vutsulu,

Sihari le'si tlhaviweke hi nseve wa t vutsulu, ši famba nkarhinyana e ndzhaku ši humesa /ririmi na rihlakahla, ši wela hansa, ši fa.

33. 53. Loko khamba ri khomiwile ri yiva mavele e nsinwini ra rihisiwa. Nkarhi wunwana ro biwa Swinene ri tshikiwa ri famba.

Mirhi yo tshungulela rivungu na mbundzula yi kumeka e hosini. Vanhu va famba hi masimu, va tsuvula vele hi rinwe le'ri nga ta va ri dyiwile hi mbundzula kumbe rivungu, nanga yi endla mirhi, yi ya tota. Murhi wa kona a ndzi si kuma vito ra wona.

54. Mavele ya tshunguriwa timbewini, a nga si byariwa. Kamba makhaha na masalani na šikombe, loko šwi ta ka šwi nga humesi nkurhe, timbewu ta kona ti petiwa a:-

1. Nkumeni wa murhi wa nkondze, lo'wu vuriwaka nhlohlo
2. Masiku lawa ya šilungu va peta a kalakeni, kumbe
3. A ka murhi wa gulugulu

55. Ku thovela

34. Nkarhi wa ku tshovela wu sungula loko gwitsi ri bile. Vanhu va rhangha hi ku rholela tinyawa, ti hlengeletywa a šwivuyeni, e ndzhaku ti huriwa. E ndzhaku va tshovela nwahuva na masalani na šikombe, ku landzeta makhaha, šivendlhani, marimba na šivelenhlepfu na mphoho. Mavele ya šwifaki hi wona a salelaka a ndzhaku hikuva a nga karhatiwi hi tinyanyana. Makwembe a rhwariwa kanwe ni mavele, na wona makhalavatla.

Sitshumbe na rininga šwona a šwi na nkarhi e ku tshoveriwani ka šwona šwo langutisiwa ntsena loko šwi hatlile ku vupfa, šwi bhohiwa hi tinyandza šwi gimetiwa e nsinwini, laha ku nga hingakanyiwa timhandze. Timanga na tindluwu šwi tšeriwa na tona loko matluka ya sungula ku tshwuka. Mihlata, matshimbu loko a sungula ku handzuka ya tšeriwa. Matambala wona a tšeriwa hi

35. nkarhi lowu va hlengeletaka tinyawa. Mitsumbula na mithada a šwi na nkari wo tshoveriwa, ntsena loko munhu a yi navela, nkarhiwunwana ni wunwana, a nga ti tšelela yona a ti šwekela, a ti dyela. Tinyawa ta nkululu ti dyiwa nkarhi wa hlovo, loko ti omile ti hlengeletywa šwinwe ne tinyawa.

Sana timbewu ti x tshoverisiwa ku yini? Na šwona titshovela hi va mani?

Loko ku tshoveriwa mavele, nwahuva, makhaha, mašalani, šivendlhani, šikombe, marimba, mphoho, šivelenhlampfu, tinyawa, šitšhumbi, x rininga, vavanuna na vavasati va hlangana šinwe va šwi thovela. Lešwi ti nga timbewu le'ti nga na tindzhoho, mavele vo komonyolela hi mihodo, a nga vandliwi le'yinwana mbewu vo tshova kunene. Kambe rininga na šitšhumbi šwo bohiwa hi šwihula, šwi gimeteriwa šwi khegele vuhiri.

36. Timanga na tindluwu ne matambala na mithada ne mihlata na mitsumbula na matambala, šwi tshoveriwa hi vavasati, makwembe wona, vavanuna na vona va rhwala na wona loko va rhwala mavele hi šwileyi. Marhakarhaka na matimba a šwi tshoveriwi, i šwakudya šwa vathoveri, šwi nga nyikiwa vayeni, šwinwe ne makhavatla. Magwadi e ya tekiwe e masinwini loko timbewu hikwato ti herile ku rhwariwa.

56. Minkhenso ya ku vuya ka šwakudya a yi endliwi, ntsena hi yaleyi yi nga endliwa loko va luma.

57. Vanhu va pfunana loko ku tshoveriwa na vona la'va pfunanaka va hatla va heta mitirho ya vona.

58. Loko šwakudya šwi vuyile a makaya, i nawu lešwaku ndzhuna yinwana ne yinwana yi lerisa vanhu va yona va šweka byalwa va ya luva hosi.

59 & 60. Mavele na šwidiyiwa hikwašwo šwi sala kwale nhoveni a šwivuyeni, kambe loko šwi huriwile, lešwi fanekeleke ku huriwa, 37. šwi vuyisiwa a matlaya. Mavele a nga vandliwi makamba, kambe o vekiwa a dlhadlheni, ku endliwa šitlati e udzeni ka rona, ku hamba ku tshiveriwa ndzilo e hensi ka rona, ku siveriwa šwihehli. Makhaha nwahuva na mašalani na mišwaka hikwayo ya tindzhoho, šwa huriwa, šwi pepereriwa hi tinhlelo, munguwu tekiwile hi moya šwi hlunguriwa šwi tšheriwa a madulwini, šwi thama kona.

Kambe loko šwi huriwa ku tirhisiwa tinhonga, va ba hi tona, kutani tindzhoho ti huma.

61. Ku na tindzhawu le'ti nga lulamselwa tu huriwa e ka tona.

Vanwana va hulela e matambani.

62 & 63. Loko va hetile ku hula vanhu va tiko, ngopfu vavasati, hi vona va rhwalelaka hi Swirundzu va yisa e makaya.

64. Swakudya Swi tšheriwa:- "

1. e madulwini

2. e mikundleni

38. 3. e masakeni

65. Timbewu ta tinhwembe, tinyawa na sitšhumbi, ti tšheriwa e vuhlayiselweni bya tona na nkuma.

66. Minkundla loko yi pfariwa, ku tsemiwa Switandzana šwo koma ku ringana milomo ya kona. Switandzana Swi vekiwa Swi hinganya milomo. Ndzhaku ku tekiwa vulongo, va pfala hi byona Switandzana lešwi nga hingakanyiwa, ku ku ntšwala. E ku heteleleni va seletela hi misava, va veka ribye kumbe va bela mhingu ku ri va ta tiva tindzhawu ta kona.

Madulu wona ko endliwa šilwangwana, va ši fulela hi byanyi va ši tlandleka e henhla ka dulu. Mpfula yi nga ka yi nga pfuteri mavele loko ši fuleriwile šwinene.

67. Mavele la'wa tšheriweke e nkundleni a tala ku tshama a ri kari a kamberiwa, ngopfu loko mpfula ya ha ku na. Na šwona nkundla wa kona loko wu tšeriwile e rivaleni. Kambe loko wu
39. tšeriwile e šwaleni ša tihomu a wu tali ku fukuriwa. Hi loko kumbe šana mavele la'wa nga tšheriwa e madulwini ya herile, kumbe ku ri na vanhu la'va lavaka ku šava mavele, hi kona ku nga fukuriwaka nkundla.

68. Loko tiko ri lele, ku ri hava ndlala, mavele ya le nkundleni a nga heta malembe mambiri kumbe marharu a nga si humesiwa.

Ku phasa tinhlampfi

1. Vanwana vanhu haleno va dya tinhlampfi kambe vanwana va ti nyenya. Leši tinhlampfi tinwana ti fanaka na tinyoka, va ala ku ti dya. A ku na nawu lowu k thimbisaka munhu ku ya ku ndzoveleni. Kambe khale tihosi a ti ba hungwe lešwaku siku ro kari, i ra ku ya ndjovela tinhlampfi ta le ka mkhulu.

2. Mišaka ya tinhlampfi hi mavito ya tona, lawa ndzi ya kumeke

40. e ka Mandendeza, hi lawa:-

Hunga, nhlampfintsila, síkhayedzi, ndzhungulu na vanyankwave. Leyi nga riki kona e tikweni leri ra milambu ya haleno hi leyi vuriwaka "Nkava-va-nga-heti" Tinhlampfi teto mavito ya tona a nga tsariwa, ti dyiwa hi vanhu na šwona va ti tsakela ngopfu.

Ti phasiwa hi tindlela leti:-

1. Vanwana va khuvuta murhi wa dzhudza va wu hoša e šidziveni, loko tinhlampfi ti twa ku nunhwa ka wona ta fa, ti papamela e henhla, kutani ti rholeriwa.
2. Vanwana va tsela tišikwa, va ti vekila e šindjoveni kumbe šwitoto kumbe nyama ya šwihari. Va hoša sindjovo e šidziveni, va ri kari va vulavulela va ku: Dyela ngomungomu u nga tekeri vukhatlu-khatlu tekela ku mita-mita.
3. Vanwana va luka tavalala, va ri hoša e šidziveni va hlamba va ri navatetile, va ta fika e makumu ka šdziva, va ri kokela handle. Va ta va va kukutile tinhlampfi to tala.
4. Vafana na vanhwana va ya yimelela lomu mikoveni kusuhi na nambu lo'wu kulu loko wu tele mati, mpfula loko yi nile. Kona tinhlampfi vo ti khoma hi mandla kumbe va ba hi tinhonga.
5. Loko va randza ku hlayisa tinhlampfi kuri ti nga bholi, va ti panda hi le šikari va humesa mavulukutsu ya tona, kutani va ti tota munyu va hayeka e henhla e ndzeni ka yindlu va thivelela matluka ya ntoma. Loko ti omile ti teka nkarhi wo leha ti nga si bhola.
6. Loko va tiva lešwaku mundzuku va ya ku phaseni ka tinhlampfi vovanuna va nga tshuki va kundzana re vavasati.

9. Mintirho ya vanhu

Hi nhumbe vanhu va endla:- ntlhavu, risungunu, nsimbi yo khavisa, sindza, sikomu, vukhotlo tšhotšhwani, šo susa nyuku, šitlhadyana.

Vumba: Khuwana, nhlambeto, šinkambana, sambelo, djomela, šihisu.

Nsinya: šikhegelo, ndyelo, nhonga, mfuku, movunula, thunga, ngoma, ntsomani, tshuri, musu, šitshamo, nkaša, rifetho, nkombe,

/šitšhayu.....

s414

šitšhayu, nanga, šileyi, homa khororo, nkhoi, makala, timhandze, tihunyi.

Marhanga: phapha, movunula, nghotsa, ndzeko, šitsema, nhunguvani.

Ngoti kumbe byevu: pindzi, tingoti to swuriwa, ngwala, ritsaningu, šibhetsa, hari, šimbhetšwana.

Mahanti: murhi, mukhumbi, šitsengele, vurhantsu.

Byanyi: swibhetsa, šihuku, nhlutu, širhundzo, sangu, kenya, šitshatshana, šitenda, dulu, harhi.

Madjekedjeki: Sangu, širhundzu, movunula, betsa.

43. Dzovo: nkumba, maphasani, tiburuku, tindjovo, šimoko, fosi, hawu kumbe šitlhangu, tindzwa, rivanti, dzhadzha, mubya wa dzovo.

Ribye: šilotelo, nyundzu, tlhari, širhidelo, šihloka, phungula, sangu.

Swa mintirho: ntlhavu, risungunu, sindza šikomu vukhotlo, šitlhadyana, khuwana, nhlambeto, šinkambana, sambelo, djomela, šikhegelo, ndyelo, nhonga, mfuku, movunula, thunga, ngoma, ntšomani tshuri, musí, šitshamu, nkaša rifeto, nkombe, šitšhayu, phapha, movunula, nghotsa, ndzeko, šitsema, nhunguvani, pindzi, ringoti ro swuriwa, ngwala, ritsaningo, nanga, šibhetsa, hari, šitsengele, šibhetsa, šihuku, nhlutu, širhundzu, sangu, kenya, šitshatshana, šitenda, dulu, sangu, nkumba, maphasani, tiburuku, tindjovo, šimoko, fosi, tindzwa, rivanti, šilotelo, nyundzu, širhidelo,

44. šihloka, ridzhadzha.

Switlhangu: šihloka, nyundzu, šitšhayu, nhonga, mukhumbi, murhi, vurhantsu, šihuku, kenya, šimoko, phungula, ndzhangha, šidjedje, šibamu, kulu.

Ntlhavu: Yi fana na rinhi le'ri nga lotiwa hi mukwana ri tontswa. Ri endliwa hi vavanuna kumbe vekhegulu. Wirhi na wihí a nga endla ntlhavu kumbe risungunu. Ku lotiwa nsimbhi yo fana na šipikiri e henhla ka ribya, va yi tšhukutšhela kona ku kondza yi tontswa. Ntirho wa risungunu i ku tlhava masangu, ku boša mathumba, ku rhunga madzadza. Tinguvu ta madzovo ti rhungiwa hi risungunu, phapha loko ri bhošekile, ku tekiwa risungunu va rhunga hi rona. Risungunu ra ha tirhisiwa ni namuntlha.

/Sindza.....

45. Sindza: Ki fana na ringoti loko munhu a ri petsile a endla ntlhamu wo rhiya mipfundla, timhunti na swinwana. Ri endliwa hi vavanuna. Vafuri va tinsimbhi hi vona ntsena va ri tirhaka.

Nhumbu ya hisiwa yi khandliwa hi ribye yi ololoka ku fikela e ka mpimo lo'wu lavekaka, tlutani a ndzaku yi khotsiwa. Sindza ra sikhaviso, ri khavisa nhamu, voko, nenge. Ri tala ngopfu ku ambariwa hi vavasati, hikuva huwa ya masindza loko ya ku "ngetše-ngetše," ya va sakisa. Tinunga ti endla hi rona mhamba e ka munhu, yo sivele valoyi. Va nga ri veka e ka ndzhawu yinwana ri yinwana e mmirini wa munhu, leha ri nga kotaka ku tshamisa. Ra ha ambariwa na sweswi.

46. Sikomu: Si fana na tlhari. Si endliwa hi vavanuna: Si endliwa ntsena hi vatshila va sona. Nsimbhi yi hisiwa ndzilweni, yi khandliwa yi anamisiwa ngopfu tlhelo ro rima ha rona. Ku endliwa sondzo ro tlhoma a mbhinyini. Loko si lumeriwile si tirhisiwa e ku rimeni, e ku hlakuleni. Na swona khale swikomu a va lovola vasati hi swona. Utlhanu wa makume ya swona munhu a a kuma nsati. Milawu yo sivele la'va taka ku ta vona vafuri a yi ri kona. Loko swikomo leswi swi furiwaka swi ta tiya, a ku dlayiwa vanhu la'va nga na matimba swinene. Mafurha ya vona a ya hisiwa swinwe ninsimbhi ya kona. Kutani swi furiwa. Vanhu, ngopfu vavasati, a va nga pfumeleriwi ku ta a ndzhawini ya kon.

Vukhotlo: Ri fana na sindza. Mitirho ya rona x yi fana ni ya sindza.

Tshotshwani: Iswinsimbhanyana le'swi shemiwaka e ka nsimbi le'yo leha. Ri endliwa hi vavanuna. Vadzingi va vusenga na vafuri va tinsimbhi hi vona vaendli va swona, vatshila. Nsimbi ya tsemiwa kutani yi khotseriwa e henhla ka risungunu.

47. Tshotshwani yi beriwa e ka risenga leswaku yi ri tikisa. Ra ha endliwa hi vadzingi va vusenga na sweswi.

Sitlhadyana: Si fana na tlhari. Si endliwa hi vavanuna ntsena. Si endliwa hi vatshila. Langutani ku endliwa ka sikomu. Tlhari ri pfuna: 1. Ku lwa a nyimpini, 2. Ku dlaya swihari e ku ~~ku~~ hloteni, 3. Ku x tshungula vanhu la'va vabyaka hi mihlana

Langutisani swa ku furiwa ka swikomu.

Matlhari a ha tirhisiwa, ngopfu hi maphorisa la'basopaka mabantinti e matirongweni. Nawu a wa ha pfumeleli vanwana sweswi.

Khuwana: Ri fana na thini ra šilungu leri ri tšhelaka petrol, i širendzevutana. Ri endliwa hi vavasati ntsena. Ku na vatshila va wona. Vanhu va tšela vumba, va ri khandla va pfuva hi mati, e ndzhaku va vumba mbita. Swi nga saseka loko nkari wunwana muhlayi a ya kona ka vavumbi, a ya vona maendlele ya kona. Khuwana ri tirhisiwa hi vavasati ku ka mati hi rona, 48. ku tšhela byalwa, ku tšhela timbewu to fana na mphoho, matambala timanga na rininga. Vavasati a va pfumeleri wanuna a ta laha va vumbaka kona; a va pfumeleri la'va nga ferwa, (vavasati), hi vana, va ri a nga ka a nga tiyi. A ha endliwa na ku tirhisiwa na namuntlha. Vatsonga va ri va dyondzile ntirho lowu e ka Valemba.

Nhlambeto: Yi fana na ro khuwana, kambe yi na nomo wo ahlama. Yi endla hi vavasati. Vatsila ntsena, va vumbaka tinhlambeto. Yi tirhisiwa ku swekeni ka swakudya, na ku ngenisa kona, nwana la'nga velekiwa nkari wa yena wu nga si fika, hi wona nkaša wa yena. Nawu wa ku vumbiwa ka yona wu fana na wa khuwana. Ya ha tirhisiwa na sweswi.

Sinkambana kumbe Sirhitsuwana. Si fana na šiborotana ša šilungu, na madanyamele ya nomo wa šona. Languta ka "Khuwana." 49. Languta "Khuwana". Vanhu va dyela kona šiševo; va nwela ka šona byalwa. Vukanyi na masi, na mati a nga tšheriwa e ka šona, munhu a nwa kumbe a hlamba. Si vumbiwa tani hi "Khuwana". Sa ha tirhisiwa na sweswi.

Sambelo: Ri danyamile ku fana na šinkambana. Languta khuwana. Languta khuwana. Languta šinkambana. Ro hlambela e ka rona, ro hlantswela kona vana, ro tšhela kona mati ya murhi wo šuva kumbe ku pahla. E, ra ha tirhisiwa.

Djomela: Ri khumisiwile ku fana na bikiri ra šilungu. Languta khuwana. Languta khuwana. Ri endliwa ku fana na bikiri na Silungu: Ri x tirhisiwa ku nwa hi rona byalwa, masi, mati, madleke, murhi. Ra ha tirhisiwa na namuntlha.

/Sihisu.....

Sihisu: Si fana na lettere "U". Languta khuwana. Languta khuwana. Si endliwa ku fana na djomela, kambe ši lehisiwile na 50. ku anama ku fana na nkambana, kambe ši khunile. Va ši tirhisa ku sila hi šona timanga, rininga, mphoho, madjorho, šityatyani, mbila, ku kangetela vuvendze loko ku tlhaviwa k homu. Sa ha tirhisiwa na sweswi.

Sikhegelo kumbe Mqamelo: I šiseketelo le'ši fanaka na x šigolonyana leši va huhaka ha šona, maskaters, kambe ši pfumala mavilwa. Si vatliwa hi vavanuna. Vatshila ntsena va ši endlaka. Ku tsemiwa nsinya wu phaphiwa, wu pimiwa ku ringana. Kutani wu endliwa mikovo-kovo hi mukwana kumbe šindzanghana. Siqamelo išo vekela nhloko kona, ngopfu-ngopfu e ka vavanuna la'va nga na mbodi, ni vavasati la'va nga na swifoko. Sa ha tirhisiwa na sweswi.

Ndyelo: Wu fana na nkambana kumbe ngopfu borota. Wu vatliwa hi vavanuna. I ntirho wa vavanuna. Vatshila ntsena a va vatla wona. Ku tsemiwa ntsandza wu kovotliwa hi mbatlu, va hetelela 51. hi ku sendzelela hi mukwana. Hi kona laha ku phameriwaka kona vuswa, hi yona borota ya hina. Ya ha vatliwa na sweswi.

Nhonga: I rinhi ro leha ro x tsindziyela. Yi endliwa hi vavanuna. I vatshila x la'va kotaka ku endla tinhonga to saseka.

Ndzi kombela ku tivisa vahlayi leswaku, ndzi ta hlamusela Nos. 17, 18, 19, 20, & 21. Nos. 14, 15, & 16 swi fana hikwaswo ni swa numbers ta šikhegelo na ndyelo.

Nhonga yendliwa yi fanisiwa na mbhinyi wa šikomu, kambe yona yi endliwa hi nyama ya le ndzeni-ndzeni, ya nsinya. Silutsi i nsinya wa mivala ya ntima kx na yo basa. Vavatli va tinhonga wa wu tsema va vatla tinhonga ta mišaka, va endla na swifaniso swa vanhu na swa makhehla la' nga ni mibodi. Nhonga ya šilutsi a hi yo lwa ha yona na vanhu kumbe ni tinyoka, i yo bomba ha yona. Yi na ntiko wo saseka e vokweni ra munhu. (Mayanu).

52. Mfuku: Yi endliwa hi ku x kovotliwa hi ntlhavu le'yo lala yo dziva, yi fanana na kulu ra šixx šibamu ri nga si balesiwa. Ntirho wa yona i ku dzahela e ka yona fole. Ya ha endliwa na sweswi.

Muvunula kumbe Munqedo: Wu endliwa ku fana na mfuku, kambe nomo wa wona wu anamisiwile ku ringana na mbolo ya loyi a wu vitaneke. Wu vekiwa e makumu ka mbolo, leswaku mbolo yi nga tshuki yi khoma e hansi yi dya misava. Na swona wu sivele kuri mišišiti le'yi nga salela a ndzeni yi nga tshuki yi humela e mindzhumbini ya muambari wa wona. Wu sivele kambe leswaku mašuvuru a nga voni laha muambari wa wona a nga šekiwa kona hi mukwana loko a yimba. A wu pfumeleriwi ku ambariwa hi madjaha. Wa ha tirhisiwa na sweswi.

Thunga: Ri endliwa ku fana na thini ra šilungu ro tšhela masi. Ri kovotliwa ku fana na tshuri. Hi nga ku i tshuri ro kandza mavele kambe thunga i ro sengela e ka rona tilomu. A ri pfumeleriwi ku khomiwa hi vavasati, hikuva tihomu ti nga ta pfumala masi. Ra tirhisiwa na sweswi.

Ngoma: I thunga kambe yi endliwa yi anamisiwile nomo wa yona ku fana na tshuri. Yi bohiwa kumbe ku beleriwa dzovo ra mhuti kumbe ra mbavala. Yi bošwa mhaku hala ndzaku ka yona. Ngoma yi tirhisiwa ngopfu loko tu khombiwa. Yi biwa e nambyeni kumbe e ndlwini laha khomba yi nga kona. Yi fana na ntšomani, kambe rona rintsanana rona kambe ri tirhisiwa loko ku tšiniwa swikwembu. Ngoma ya tshimbisiwa ku huhiwa hi yona loko ku nga ri na khomba. Ya ha biwa na sweswi. Ntsena munhu a nga vula a ku: "Ndzi ta ku bela ngoma" Hi leswaku: Ndzi ta ku vitanela vanhu va ta vona loko u karhata munhu yaloye u nga ta va u vulavula na yena šihundia ša wena, ngopfu vavasati.

54. Tshuri: Languta swa thunga ku endliwa ka rona. Ntirho wa rona i ku tlhokola mavele, ku pfhumbula mavele, ku kandza timanga na ku hula nwahuva mašalani makhaha - hikwaswo le'swi nga na tindzoho. Siyila ša tshuri hi le'swa kuri munhu a nga tshami e henhla ka rona loko riri a mutini, swi vanga milandzu. Nhwanyana loko a ta hatla ku khomba o fanele ku tshama e ndzeni ka rona hi šisuti. Ra ha tirhisiwa ngopfu swinene. Mhisi yi rhwele tshuri: Swi vula leswaku: Ku na ndlala.

"Siendza na musi tshuri ni nkamba u ta swi kuma e mahlweni".
Swi vula leswaka wanuna hambu a famba a nga ri na nsati ni

/ndyangu.....

ndyangu o ta va kuma e ndzawini yaleyi a nga ta va a yile ka yona, loko a swi lava.

"O ta lumekiwa hi tshuri, mihluku yi ri kona. Swi vula munhu la' lanwaka swakudya kasi a ndzhaku o ta tlhela a swi lava.

Musi: Vona u nhonga. Ku x tsemiwa sanatsi, ntoma, mondzo kumbe nkayi wu vatliwa ku fana djoko ro pana tihomu. Ku siyiwa
55. nhloko hi makumu ya tlhelo rinwana leswaku wu ta tikela loko va kandza.

Vanhu va kandza hi wona a tshwini, loko va kandza mavele kumbe makhaha, masalani, nwahuva na tinwana timbewu le'ti nga tindzoho. Loko va gandza yindlu kumbe ku hula le'swi nga na tindzoho, vanhu va endla sweswo hi le ndzaku ka wona.

Milawu yo tshimbisa vanhu ku tirha swinwana yi kona. Munhu a nga tshuki a kandza e hansi, ngopfu ku nga ri e ndzeni ka tshuri, a nga ta khoma hi sivele, a vabya.

Wa ha tirhisiwa na sweswi, ngopfu na swona.

Swivuriso swa musi swi tele, ndzi teka swi nga ri swingani hikuva swinwana swi kumekile e ka tshuri.

Siendza na musu, tshuri ni nkambana o ta swi kuma mahlweni. Languta "tshuri".

Nkombe: Wu endliwa ku fana na lepula ra silungu, kambe
56. ntzandza wa kovotliwa tlhelo rinwe, ku sala kunwana ku ri nhonga.

Ntirho wa nkombe i ku sweka vuswa hi wona, loko va rhidza timanga va tirhisa wona, na ku hakasa tihove. E ku phameni ni le ku swekeni ka byalwa kumbe loko ku katingiwa tinghwanghwa ta nyama ya tinguluvi na tihomu.

U nga teka nkombe u ba mavele ya wanhwana loko a ri makulukumba leswaku a ta tlhela.

Loko wanuna a biwile hi nkombe o fanele ku teka a wu luma, a nga ta endla ngonwa, a nga veleki.

Nkombe wa ha tirhisiwa swinene na sweswi.

Sivufiso: Loko u ba mbyana hi nkombe, yi ta pfimba sikosi: Loko u tshinya munhu hi mahlundzu a nga ka a nga yingisi.

1. Ndi tivile ha yini ku vatla rinhi, ndzi phama vuswa: I nkombe.

/2. Nkombe.....

s414

2. Nkombe wa ku dengudengu? Khula murhu tinyawa tanga. Swi vula la'nga twisisiki vanwana.

57. Rifeto: I rinhi le'ri vatliwaka ku fana na sínhongana šo ba mantšomani. Si kurisiwa tlhelo rinwe laha ku nga ta bošwiwa timbhovo to vekela tinhi le'ti nga feta mbita.

Ri tirhisiwa ku endla mati la'ya tšheriweke mapa loko a vila leswaku a nga tiyeli a ndzeni, kambe a endla marhorhobyati. A ku swekeni ka vuswa, a ku swekiweni ka mirhi, va dihudlha, rifeto ra tirhisiwa.

Rifeto a ri bi wanuna, a nga ta hundzuka ngonwa. O fanele ku ri luma.

Ra ha tirhisiwa na sweswi.

Rifeto ri fanisiwa na homu: Homu ya mina yi werile a fukweni ndi sala ndi yi khomile hi ntšila: Ku vuriwa rifeto kumbe nkombe loko wu enghenile e ndzeni ka mbita ya vuswa.

Sitšhayu: Si endliwa hi mhandze leyi nga endliwa ku fana na nkombe, kambe šona a ší kovotliwi, nhloko ya šona yi endliwa yi tikela ku fana na nhloko ya šivatlankombe - nyoka.

58. Sitšhayu ší tirhisiwa ngopfu e ku gandletela misava, e ndlwini e hansi, kumbe a swivaveni leswaku ku ta ~~na~~ nononhwa. Hi šona le'ší fanisaka semente e hansi ka tiyindlu ta va-ntima.

Vavanuna a va biwi hi šitšhayo, va nga hunduku mintlunya.

Sa ha tirhisiwa swinene na sweswi.

Sileyi: Murhi lo'wu nga na marhavi yo hambana ku fana na V wa tsemiwa, kutani ku vekiwa timbovo, e ka tona ku hošwiwa tinhi, tinwana ti hingakanya. Hi yona golonyi ya vantima. Va rhwala mavele e masinwini, va rhwala tihunyi, na muvabyi loko a yisiwa nangani, u nghenisiwa e ndzeni ka šileyi, na tinguluvi loko ti ya ku ševisiweni.

Sa ha tirhisiwa na sweswi.

E ka o buku ya vumbirhi hi ta hetisa le'swi nga sola.

END 4/4